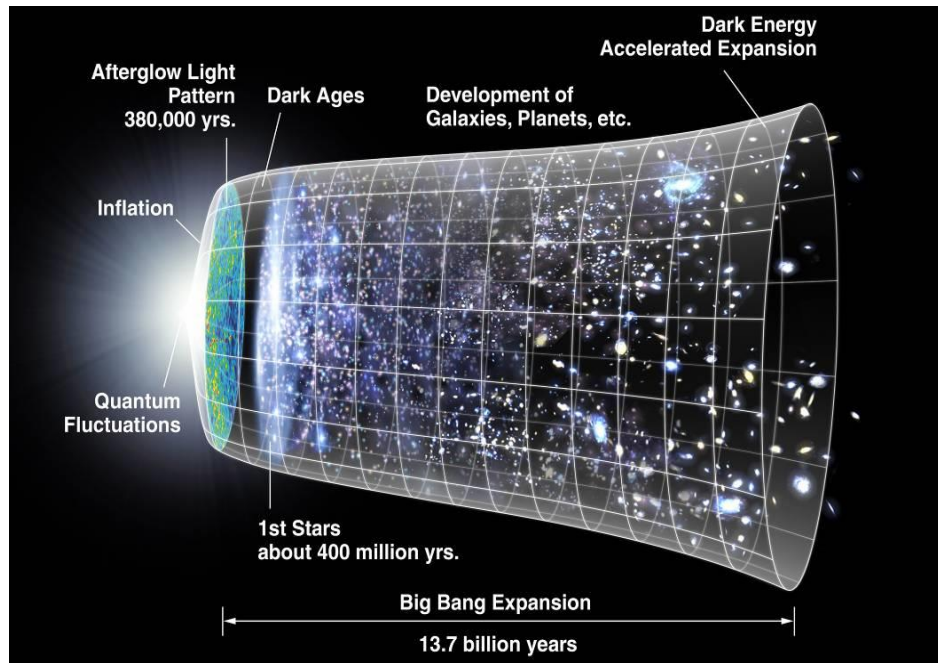

Gyorsítók

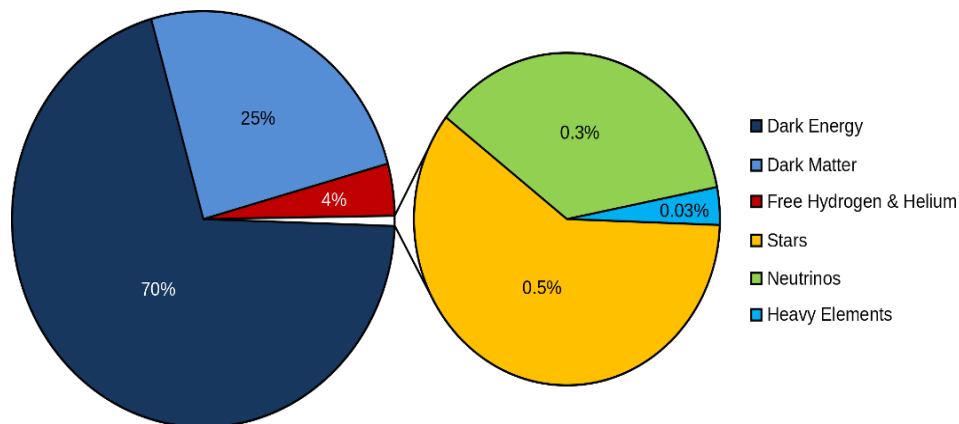
Veszprémi Viktor
Wigner Fizikai Kutatóközpont

OTKA NK81447

A részecskefizika alapkérdései

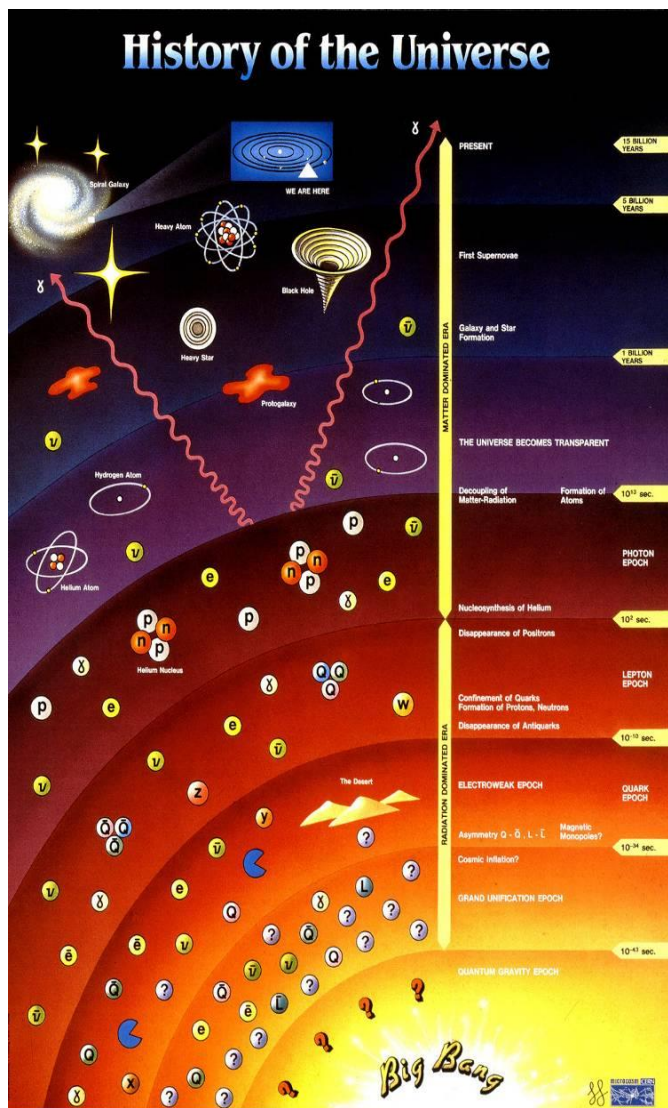
- Hogyan alakult ki a Világegyetem?
- Miből áll? Mi tartja össze?
- Minden alkotóelemről számot tudunk adni?

Az ismert, megfigyelhető anyag a VE ~5%-át alkotja

A maradék 95% eredete nem ismert!

Hogyan alakult ki?

- Az Univerzum korábbi állapotában
  - Kisebbs méret -- nagyobb hőmérséklet
  - Más-más jellemző fizikai törvények
- A tágulás során az anyag „kifagyott”
  - Új struktúra jelent meg, újfajta fizikai tulajdonságokkal

Miből áll, mi tartja össze?

szilárdtest,
folyadék

EM, gravitáció

Az anyagi részek szubatomi
távolságon a makroszkopikus
világban nem tapasztalt módon
hatnak kölcsön

molekula

Elektromágneses

atom

A részecskefizikában mi ezeket a
kölcsönhatásokat szeretnénk
tanulmányozni a benne résztvevő
részecskék megfigyelésével

atommag

Erős maradék,
gyenge

Rövidebb távolság feloldásához
több energiát kell egy pontba
összpontosítanunk

hadron, mezon

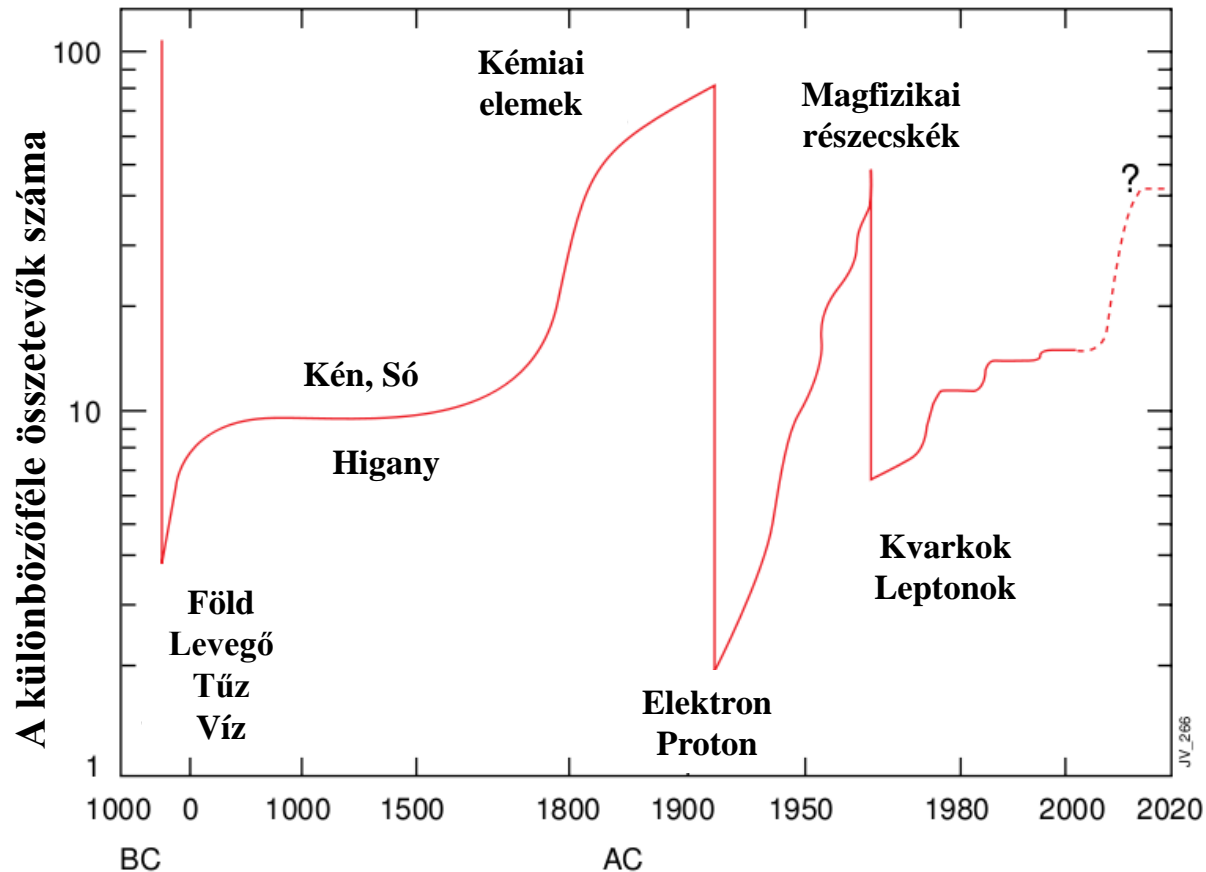
Erős

Részecskefizika

kvark, lepton

Erős, gyenge, elektromágneses

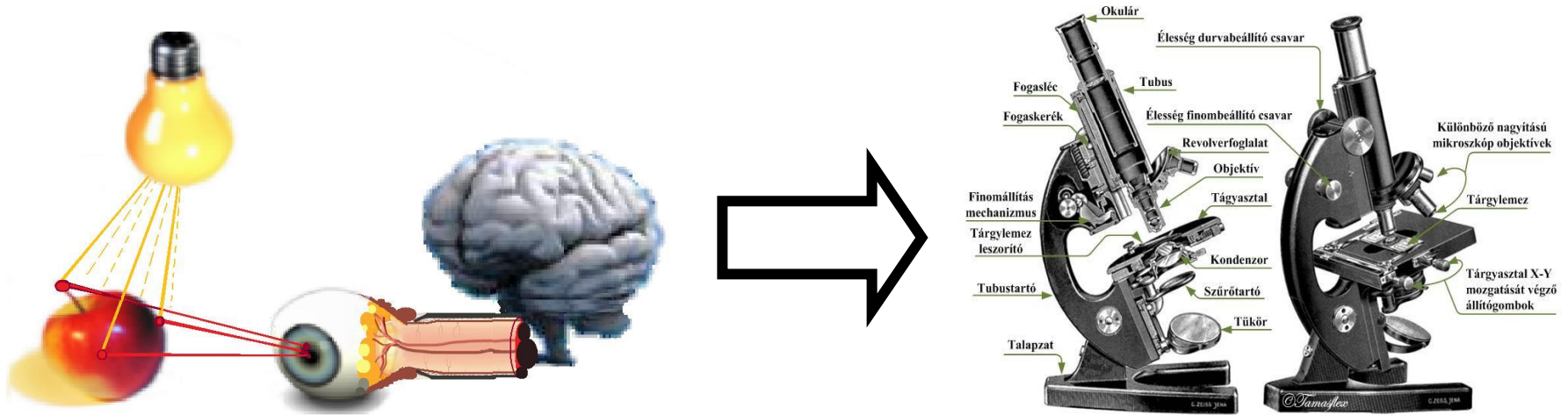
Hányféle alkotóelemből áll?

Az anyag vizsgálatának technikai lehetőségei időben fejlődnek

Makroszkopikus tárgyak vizsgálata

- Kölcsön kell velük hatnunk, például világítsuk meg őket:

- A megismerés kezdeti módszere az elektromágneses kölcsönhatás
- Látható fény felbontása mikroszkópban ~ 1 mikron. Ez a látható fény hullámhosszától függ, amit annak energiája egyértelműen meghatároz

Nagyobb felbontás kisebb hullámhosszal

- A részecskék hullám tulajdonsága, De Broglie - egyenlet:

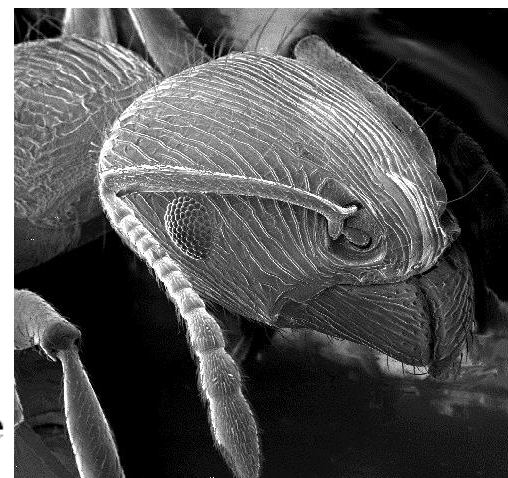
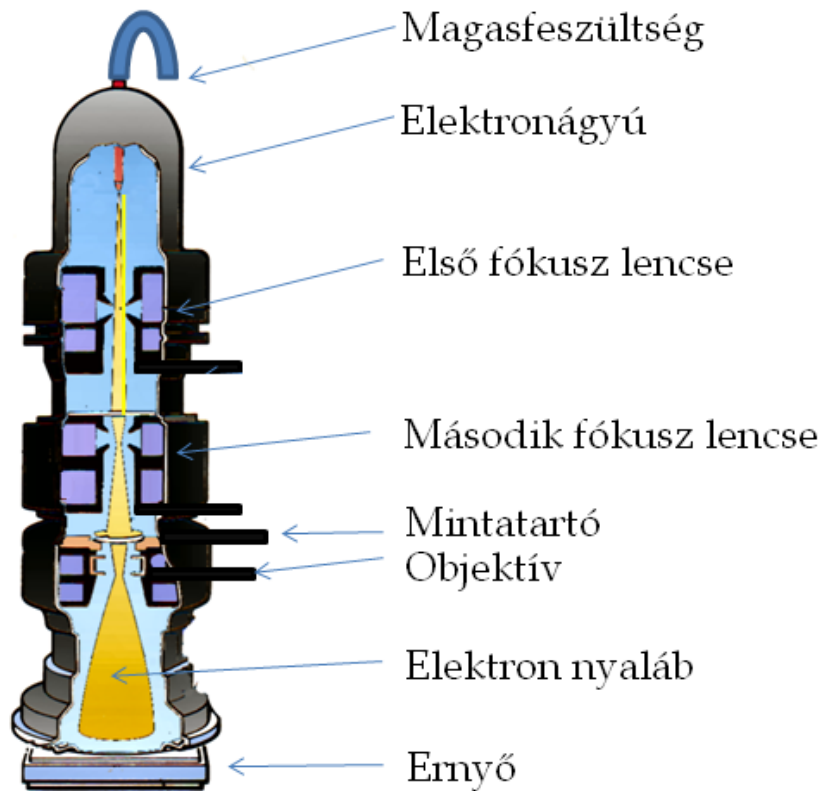
$$\lambda = \frac{hc}{pc} \quad \text{és} \quad pc \approx \sqrt{2 \cdot KE \cdot m_0 c^2}$$

ahol $hc = 1239,8 \text{ eV nm}$

(1 eV = egy elektron potenciális energiája 1 V feszültségen)

- Nyugalmi tömeggel rendelkező részecskék hullámhossza rövidebb!
- Egy 40.000 eV **kinetikus energiájú (KE)** de 511.000 eV **nyugalmi tömegű ($m_0 c^2$)** elektron De Broglie hullámhossza $\sim 0,004 \text{ nm}$!

Az elektronmikroszkóp

Hangyafej, forrás: Wikipedia

Pásztázó mikroszkóp

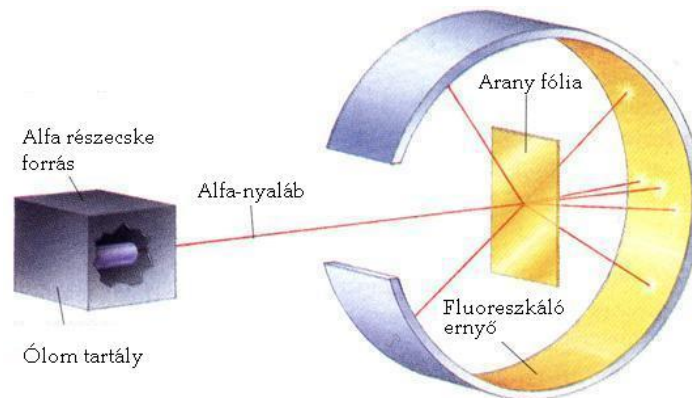
- ~40 keV kinetikus energia
- ~0,1 nm felbontás (leginkább a lencsék miatt)
- **Kb. atomi méret!**

Transzmissziós
elektronmikroszkóp a Wigner FK-
ban
2013. augusztus 12.

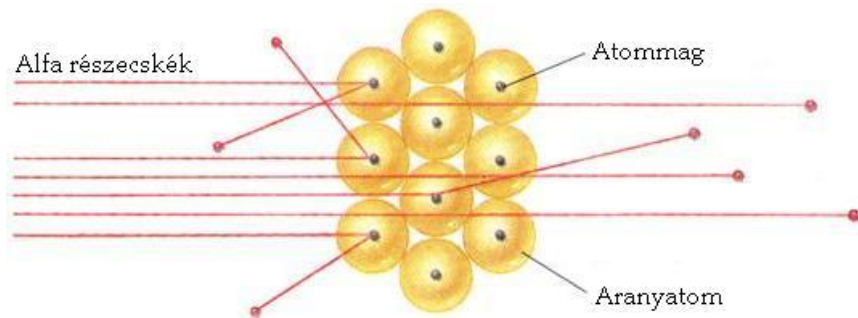

„Képzalkotás” az atomfizikában

- Rutherford kísérlet
  - az atommag felfedezése
- Alfa részecskékkel (hélium) bombázott arany fóliát

<http://sun.menloschool.org/~dspence/chemistry/atomic/>

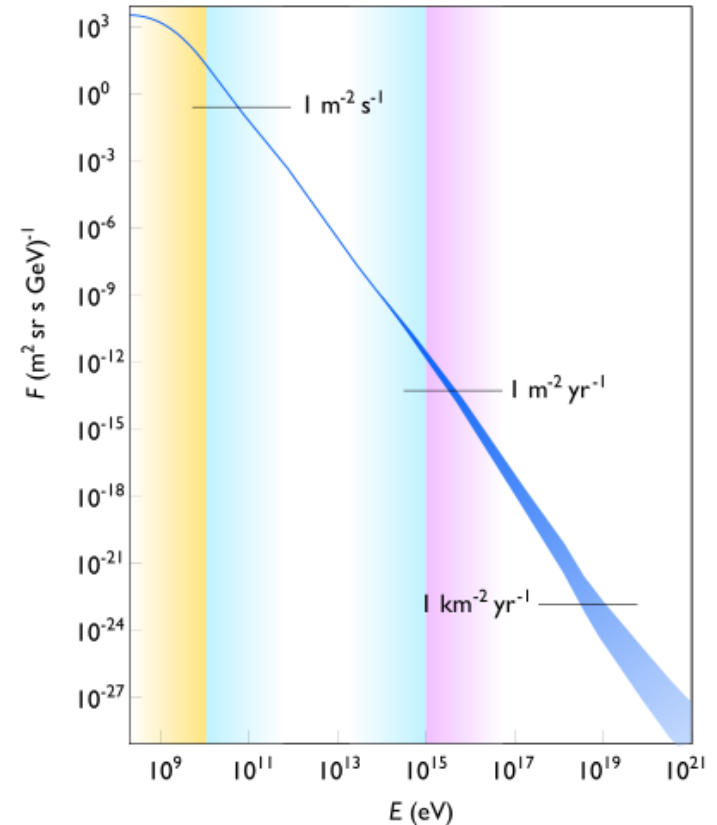

- Ha a fólia homogén lenne, az alfa részecskék csak előre szóródnának
- Sajnos a szóró részecskék tömege azonban tovább nem növelhető!

Növeljük a kinetikus energiát!

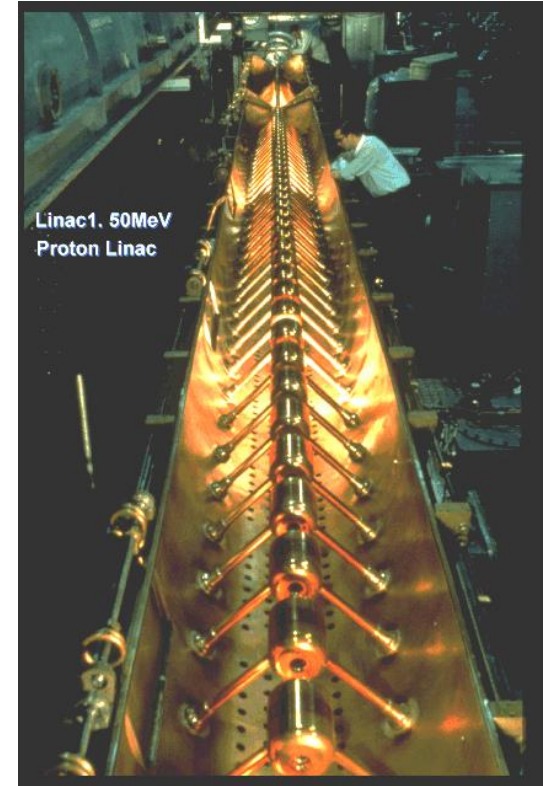
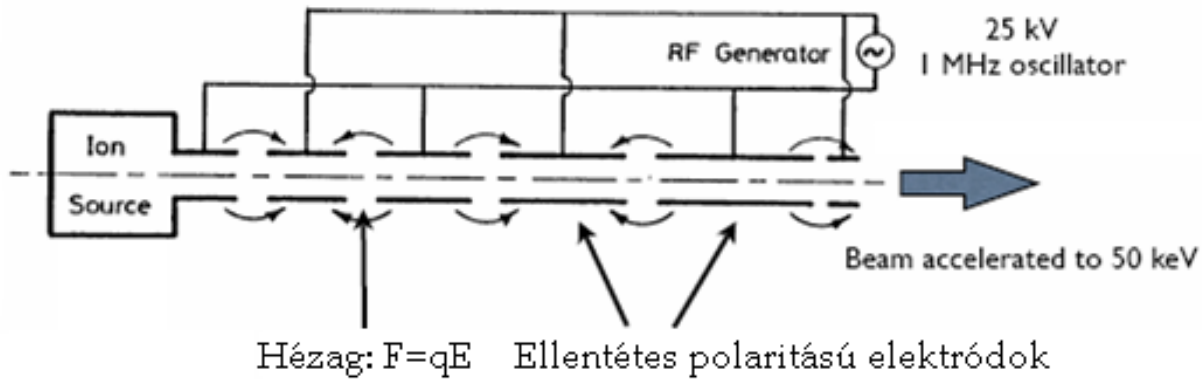
A természet nagyenergiás sugárzó forrásai

- Radioaktív források
  - Alfa (hélium atom) <5 MeV
  - Béta (elektron) <3 MeV
- Kozmikus sugárzás
  - $\sim 90\%$ proton, $\sim 10\%$ alfa részecske
  - Max. energia $3 \cdot 10^{20}$ eV
  - A légkör felső részéből müonok
- Hátrányuk
  - nem jól meghatározott (néha nem elég) energiával
  - nem a megfelelő helyen jelennek meg
  - és túl alacsony számban
- Megoldás: gyorsítsunk részecskéket

Kozmikus sugárzás fluxusa az energia függvényében.
Forrás: Wikipedia

A lineáris gyorsító

- Alvarez lineáris gyorsító vákuum kamrákból épült fel (eredeti ötlet 1928-ból)
  - Egyre hosszabb kamrákra van szükség, ahogy az ionok sebessége nő
  - A gyorsított ionok sebessége még nem relativisztikus
- Az előállított nyaláb energiáját a kamrák mérete, illetve az oszcillátorral előállítható frekvencia és amplitúdó felső határa szabja meg
  - 10 cm-es hézag mellett, már ~ GHz-es frekvenciára van szükség

Még több gyorsítás kör alakban: a ciklotron

- Ismét segítségül hívjuk a Lorentz-erőt:

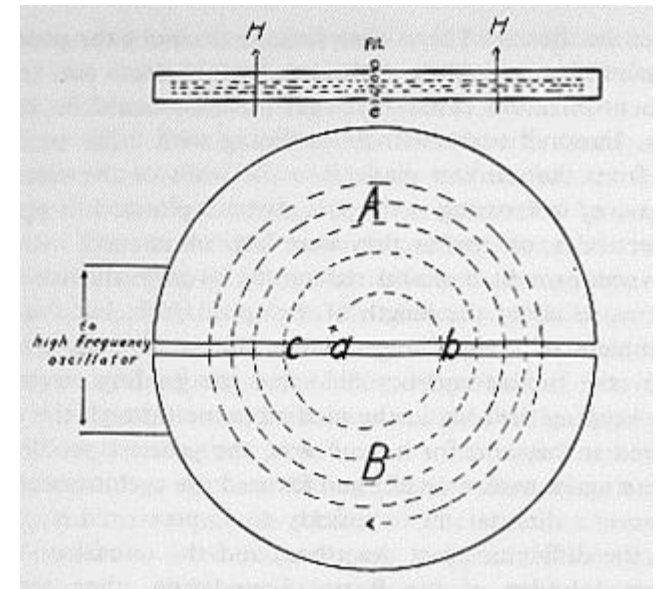
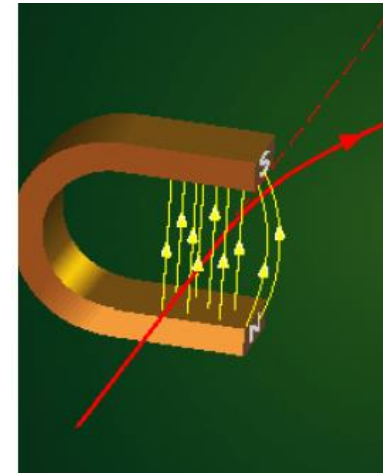
$$F_r = m \frac{v^2}{r}, \quad F_B = qvB$$

Ebből a sugarat kifejezve

$$r = m \frac{v}{qB}, \quad \text{mivel} \quad \omega = \frac{v}{r},$$

A szögsebesség, $\omega = \frac{qB}{m}$, konstans
mágneses mező esetén állandó!

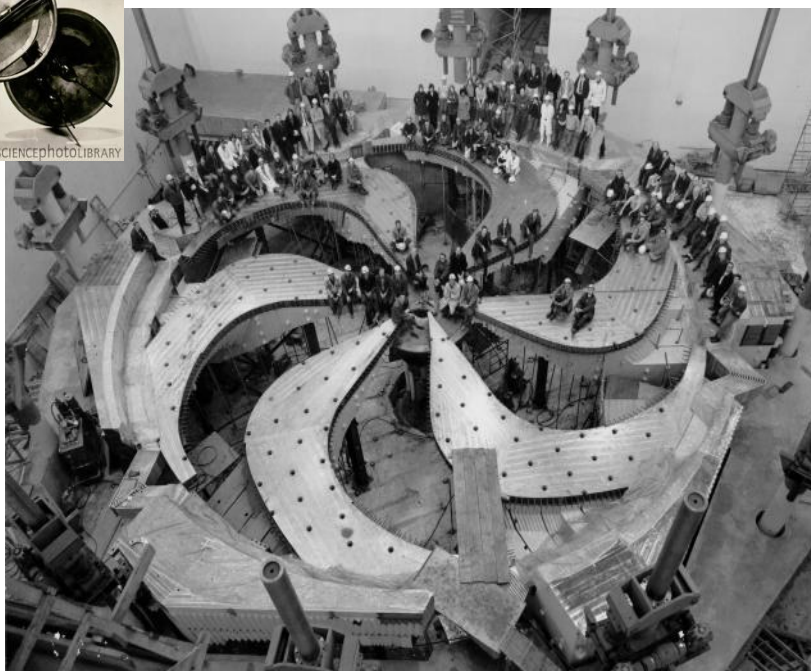
- Gyorsítás a két „D” közötti hézagban
  - Az elektromos tér váltakozásának frekvenciája konstans
  - Phys. Rev. 40, **19** (1932)

Az első
ciklotron

Ciklotron és egyéb gyorsítók

500 MeV proton ciklotron
(legnagyobb méretű)
TRIUMF, Kanada

1 TeV Tevatron, Fermilab, USA

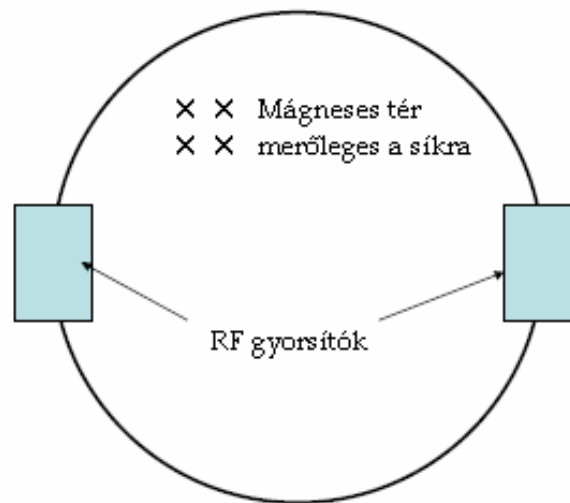

A ciklotronok korlátai

- 1. probléma: Ciklotron energiáját a mágneses tér, vagyis a „D” mérete korlátozza
  - A mágneses tér a részecske pályájának az oszcillációja miatt homogén sem lehet
- 2. probléma: A mozgás egyenlete átírható így:
$$mc^2 = \frac{qBc^2}{\omega}$$
  - Ebből következik, hogy relativisztikus sebességeknél a körsebesség csökken, a részecske fázisa eltolódik!
- A tömegnövekedés miatt, a maximálisan elérhető energia ~ 10 MeV
- Megoldás: az RF forrás frekvencia (szinkrociklotron) és/vagy a mágneses tér hangolása

A szinkrotron

- A szinkrotronban a frekvencia és a mágneses tér változtatásával a részecske körpályán tartható
- A gyorsítás a **fázis-stabilizáció elvén** működik: a stacionárius pályához képes hamar érkező részecskék energiája nő – tehát lassulnak, a később érkezők energiája csökken, tehát gyorsulnak. Oszcilláció az egyensúlyi pálya körül.

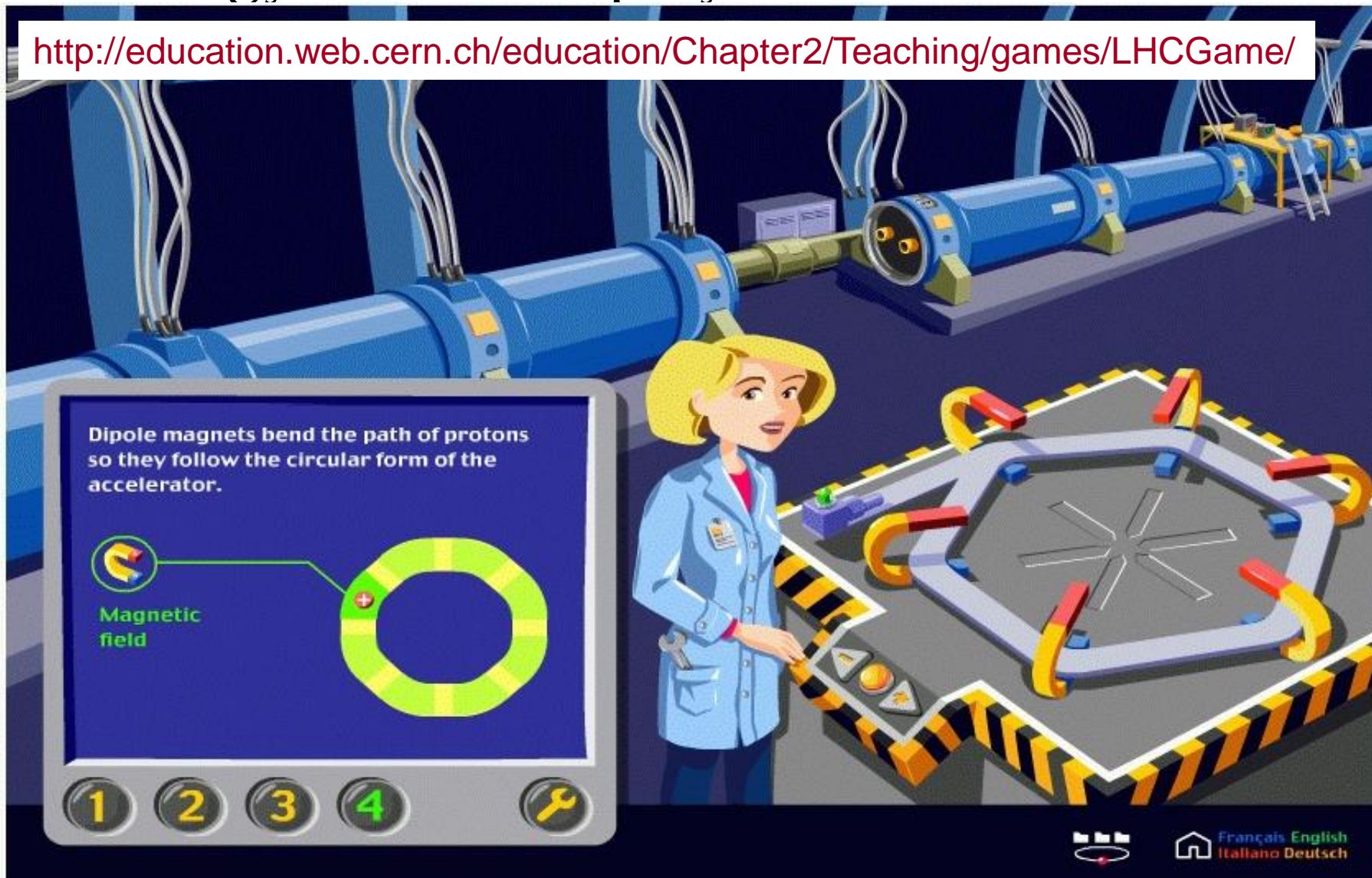

$$mc^2 = \frac{qBc^2}{\omega}$$

- A részecskék energiája fokozatosan növelhető a frekvencia modulációjával, a részecskék mindig az aktuális energiának megfelelő pályára állnak be
  - A gyorsító csövén kívül nincs szükség mágneses térre!

Hogyan tartjuk pályán a részecskéket?

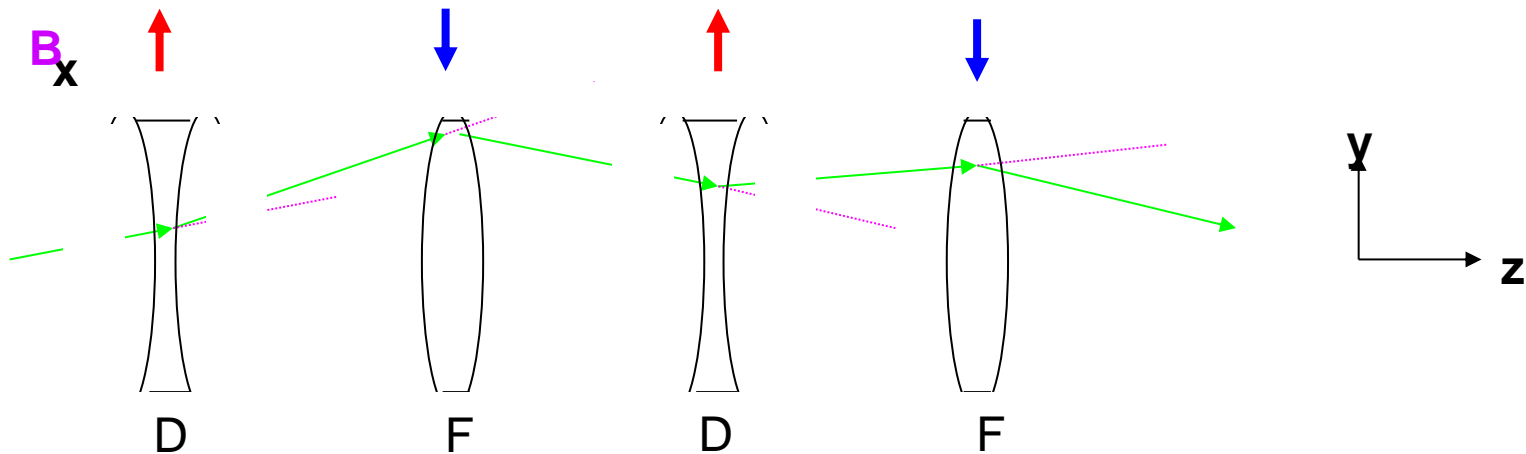
<http://education.web.cern.ch/education/Chapter2/Teaching/games/LHCGame/>

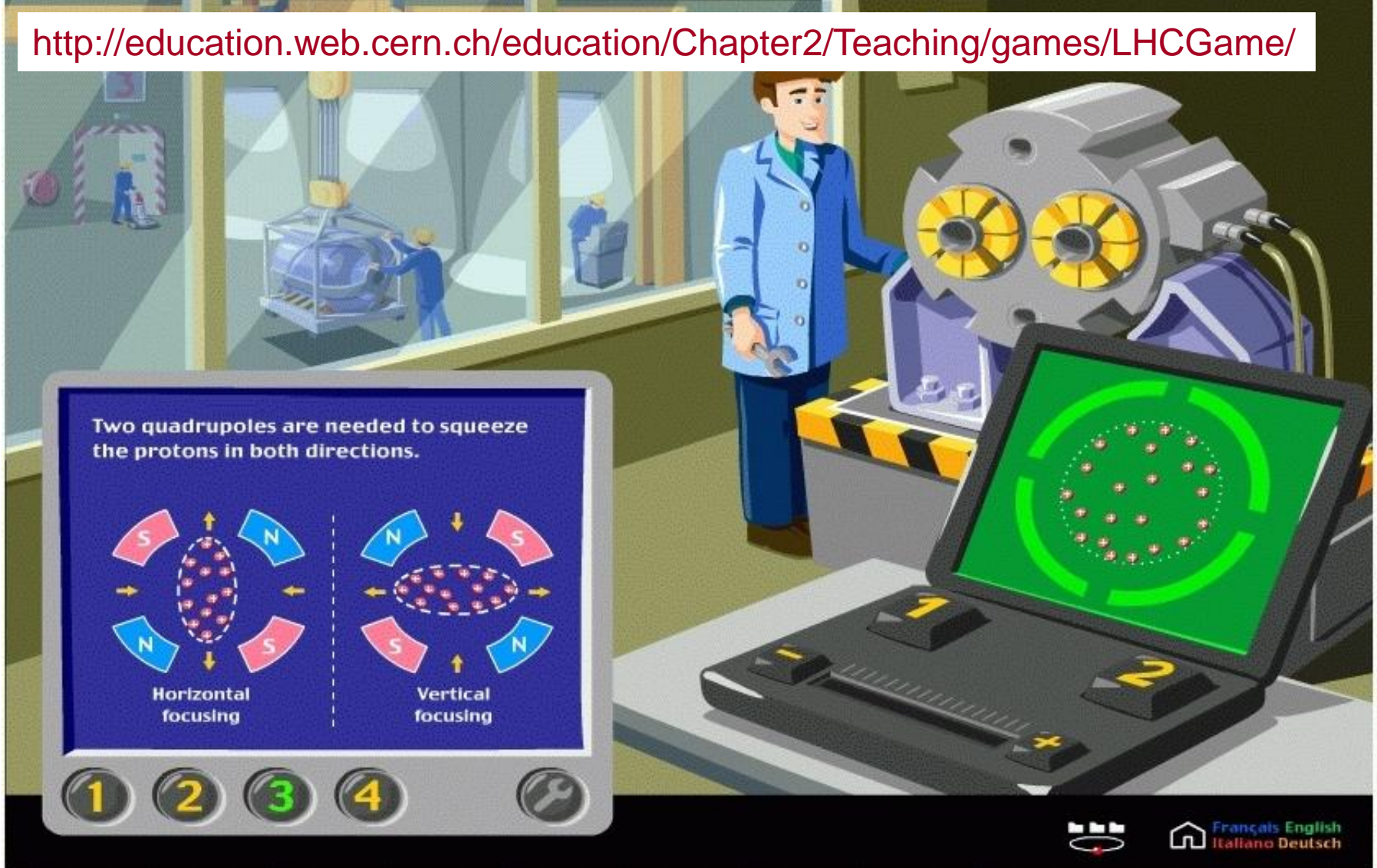
Részecske-nyaláb instabilitásai

- Több részecskét keringetünk egyszerre
  - Azonos töltések taszítják egymást
  - Párhuzamos áramok vonzóak
- Instabil nyaláb, fókuszálni kell. Megoldás: további mágnesek
- Az y -ban Fókuszáló mágnes x -ben Defókuszálóként működik, és viszont

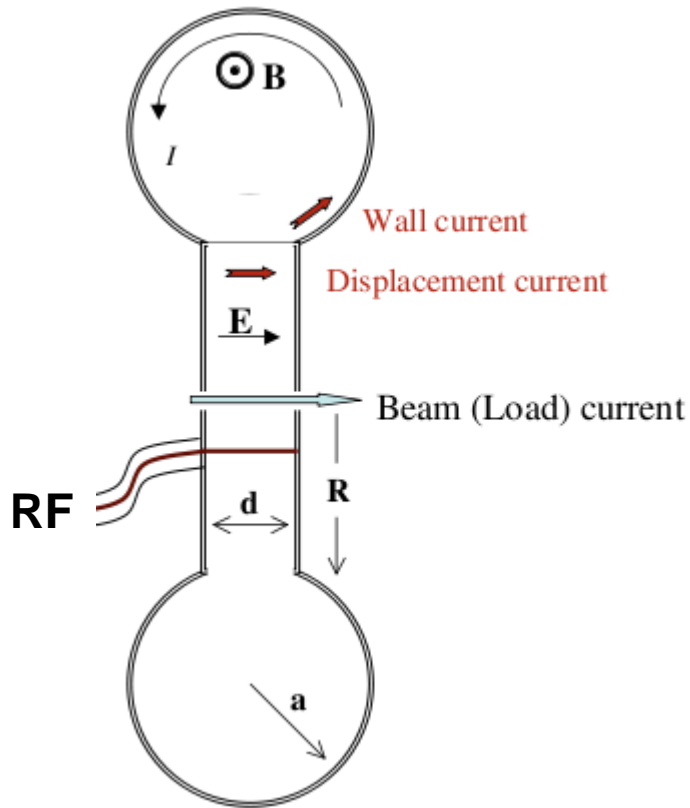

Fókuszálás kvadрупól mágnessel

<http://education.web.cern.ch/education/Chapter2/Teaching/games/LHCGame/>

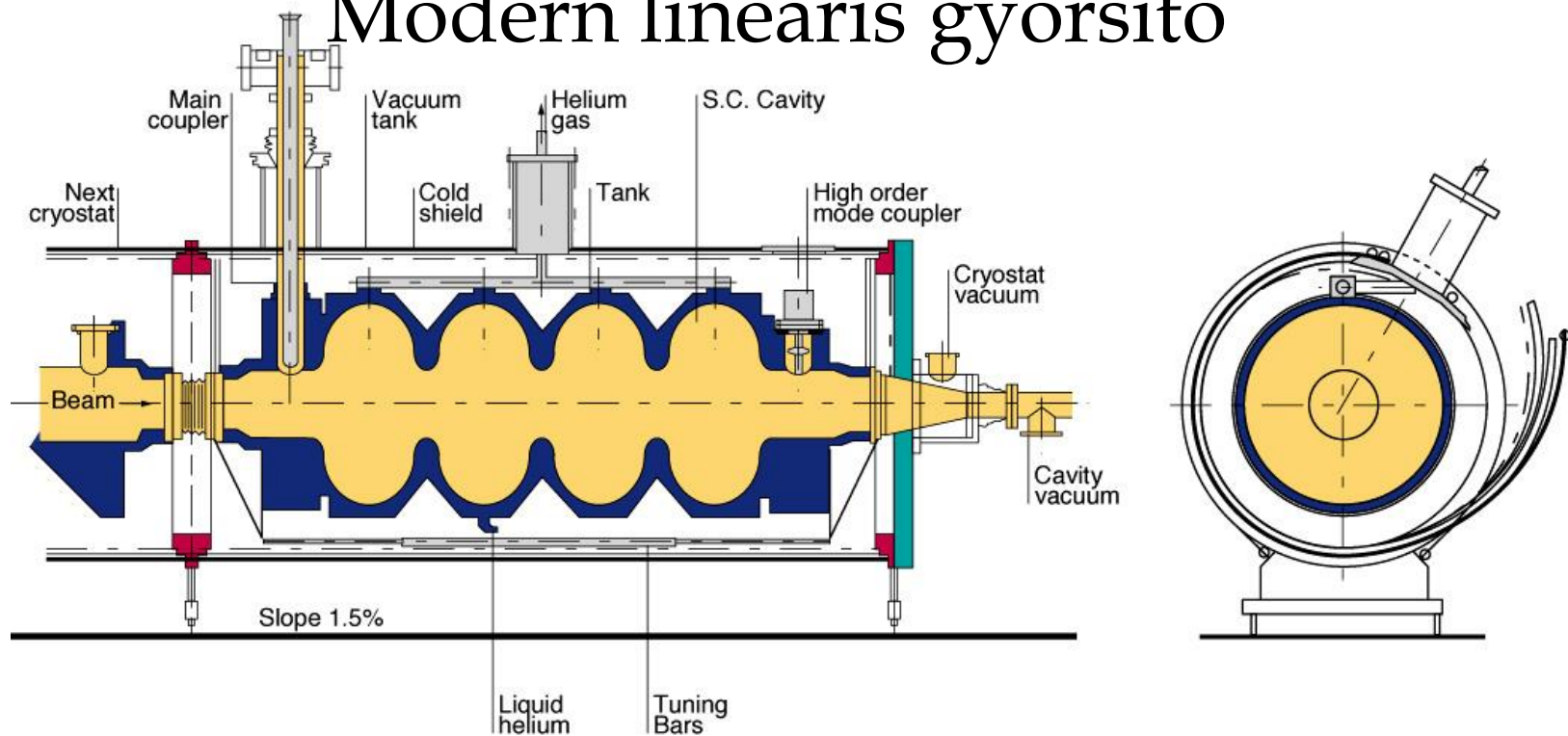

RF gyorsítók: üregrezonátor

- Egy RF „antennát” egy speciális „fánk” alakú, zárt vezető vesz körül
- A bemenő rádiófrekvenciás jel változó elektromos teret hoz létre (képen vízszintesen), amelynek hatására áram jár körbe a „fánk” kör alakú metszete mentén
- Az áram egy tórusz alakú mágneses teret indukál, ami a tórusz szimmetria-tengelyével párhuzamosan, az elektromos tér változásával ellentétes irányú teret kelt. Tehát ez egy oszcilláló rendszer!
- Megfelelő gerjesztéssel meghatározott frekvencián változó elektromos tér jön létre
  - Gyorsítja a jó fázisban érkező részecskéket
  - A bejövő nyalábot, koherens „csomagokra” bontja

Modern lineáris gyorsító

- Több rezonáló egység a csomag részecskéit tovább gyorsítja, így egy csomagokból álló, gyorsított részecskenyalábokat kibocsátó „ágyút” kapunk

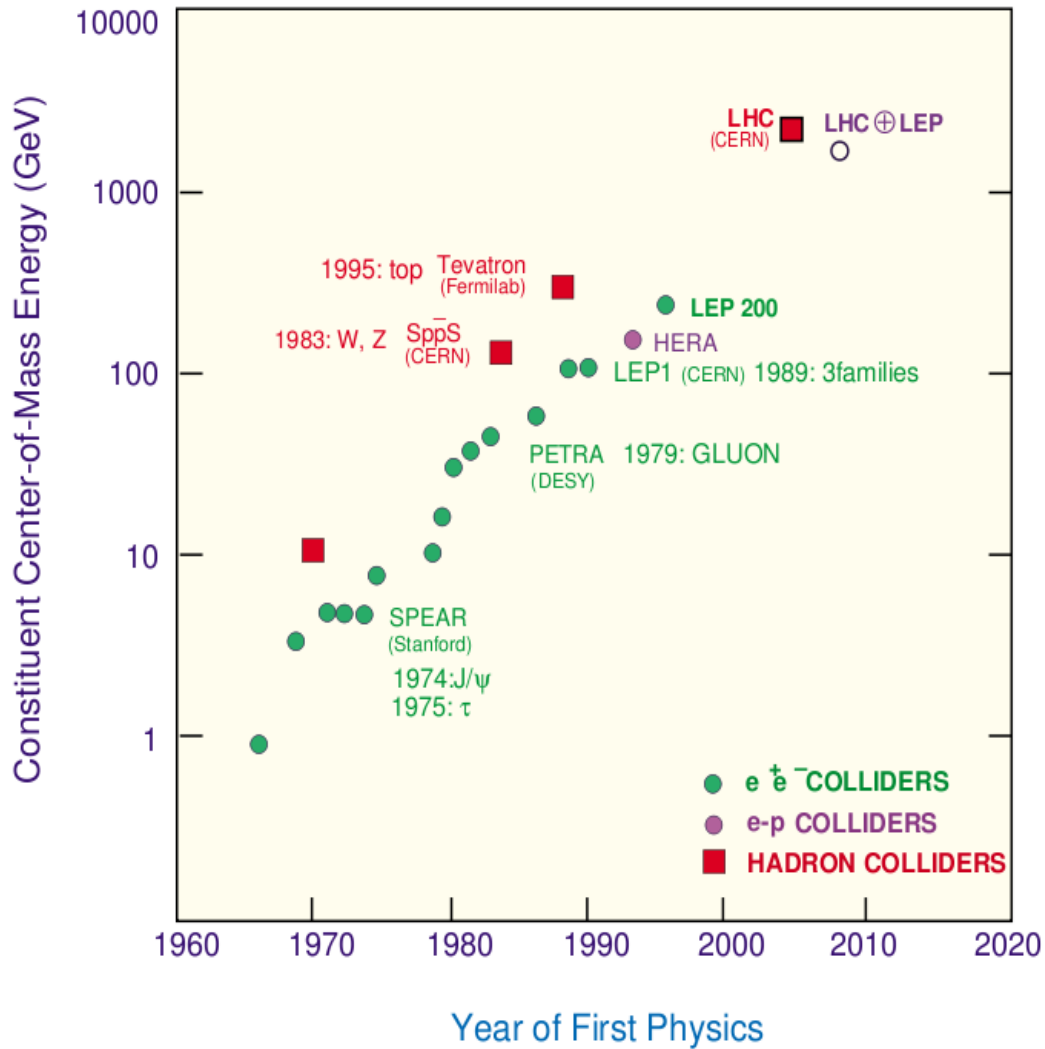
C 510

- Pl. a CLIC 30 GHz-es rezonátorral működne a tervek szerint

Összefoglalva: részecskegyorsítók kellékei

- Töltött részecskék forrása
- RF gyorsító egységek
- Hangolható terű dipolmágnesek kör alakba rendezve
- Hangolható fókuszáló és defókuszáló kvadrupol mágnesek

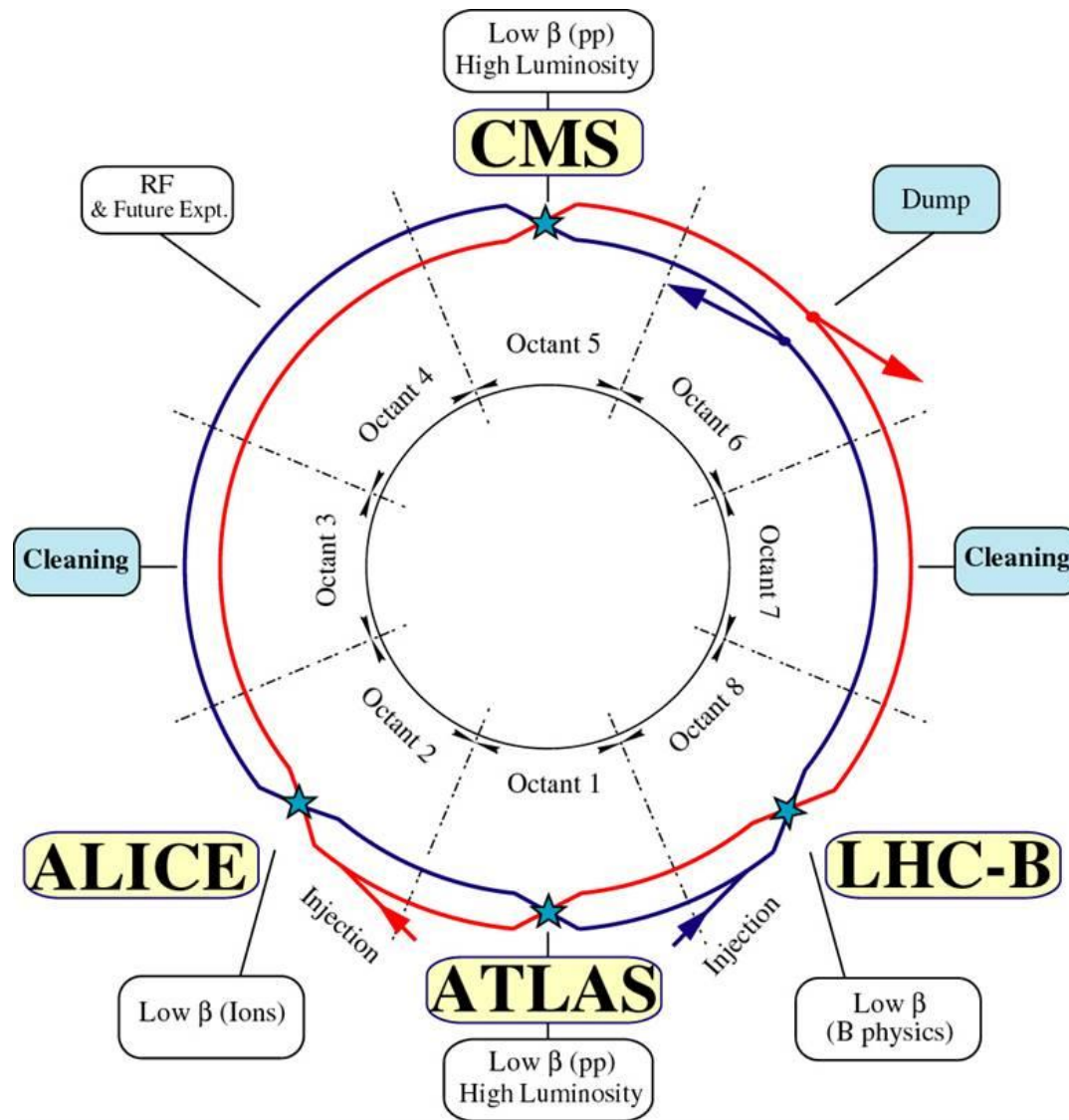
A Világ gyorsítói

A Nagy Hadronütköztető (LHC)

Az LHC elemeinek elrendezése

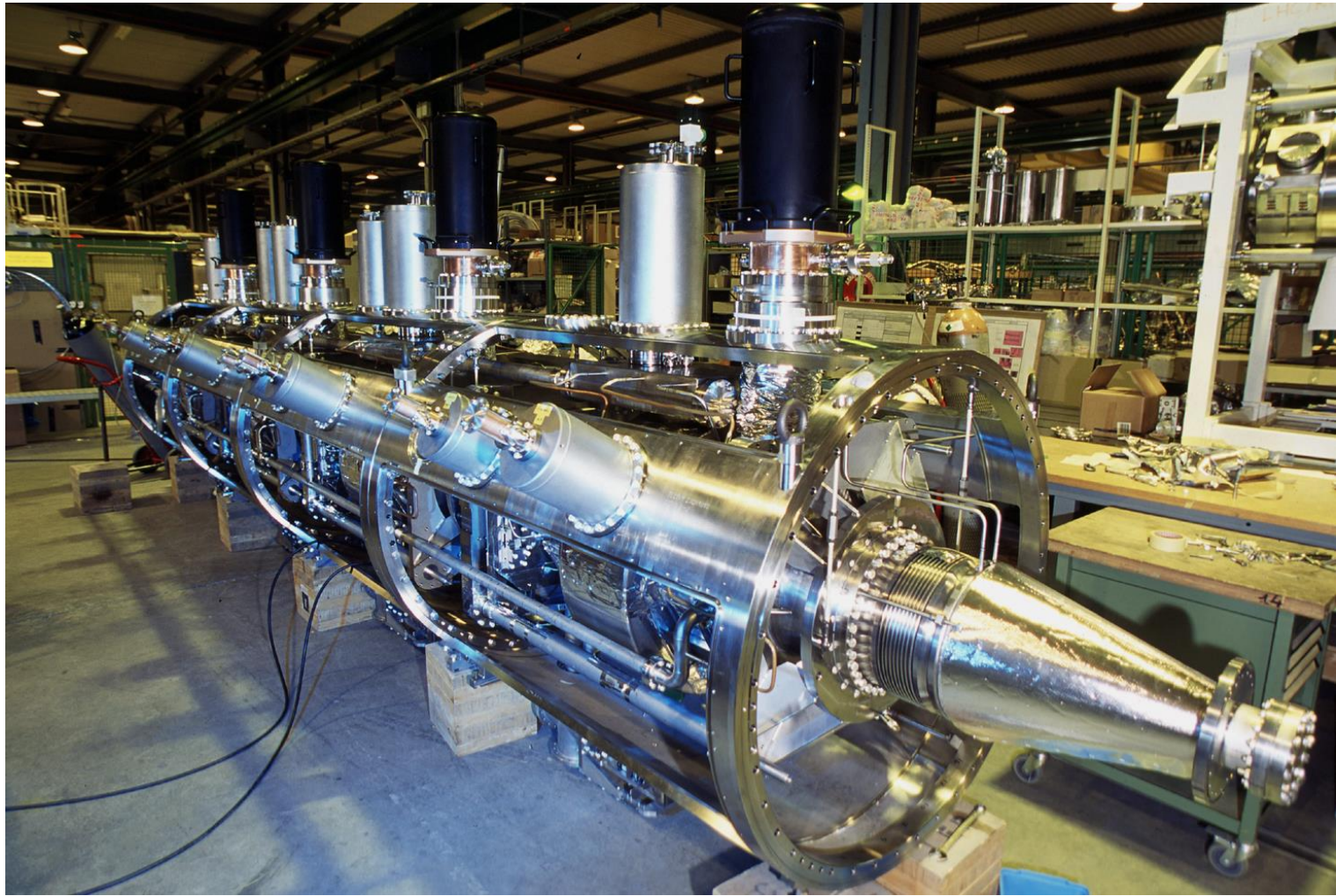

Az LHC alagút

- 27 km kerületű, 50 – 127 méter mélyen, 3.8 méter átmérőjű alagút
- Proton (7 TeV) vagy nehézion (2.75 TeV/n) ütközések

Az LHC négy gyorsító moduljának egyike

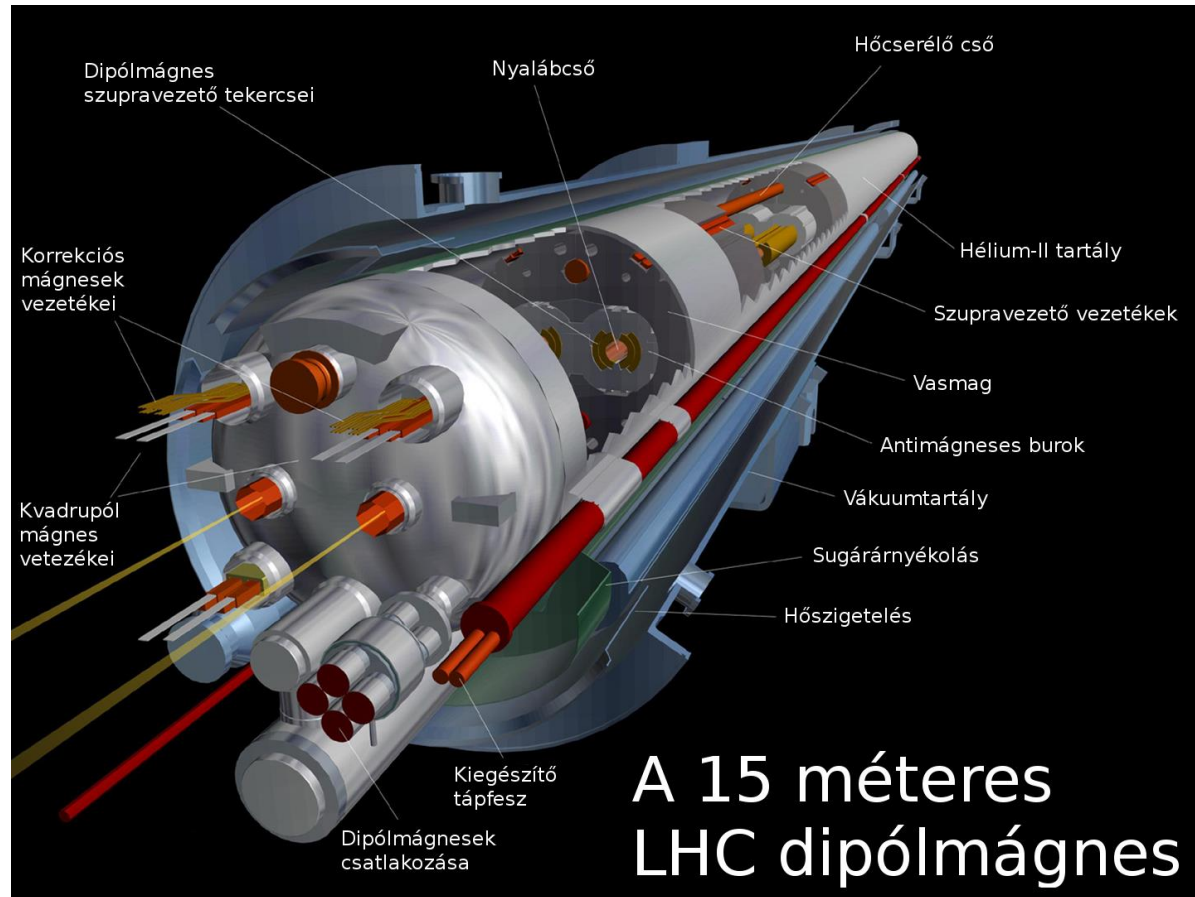
- Négy-négy üregből épül fel, és összesen 8 MeV gyorsításra képes

A mágnesek leengedése az alagútba

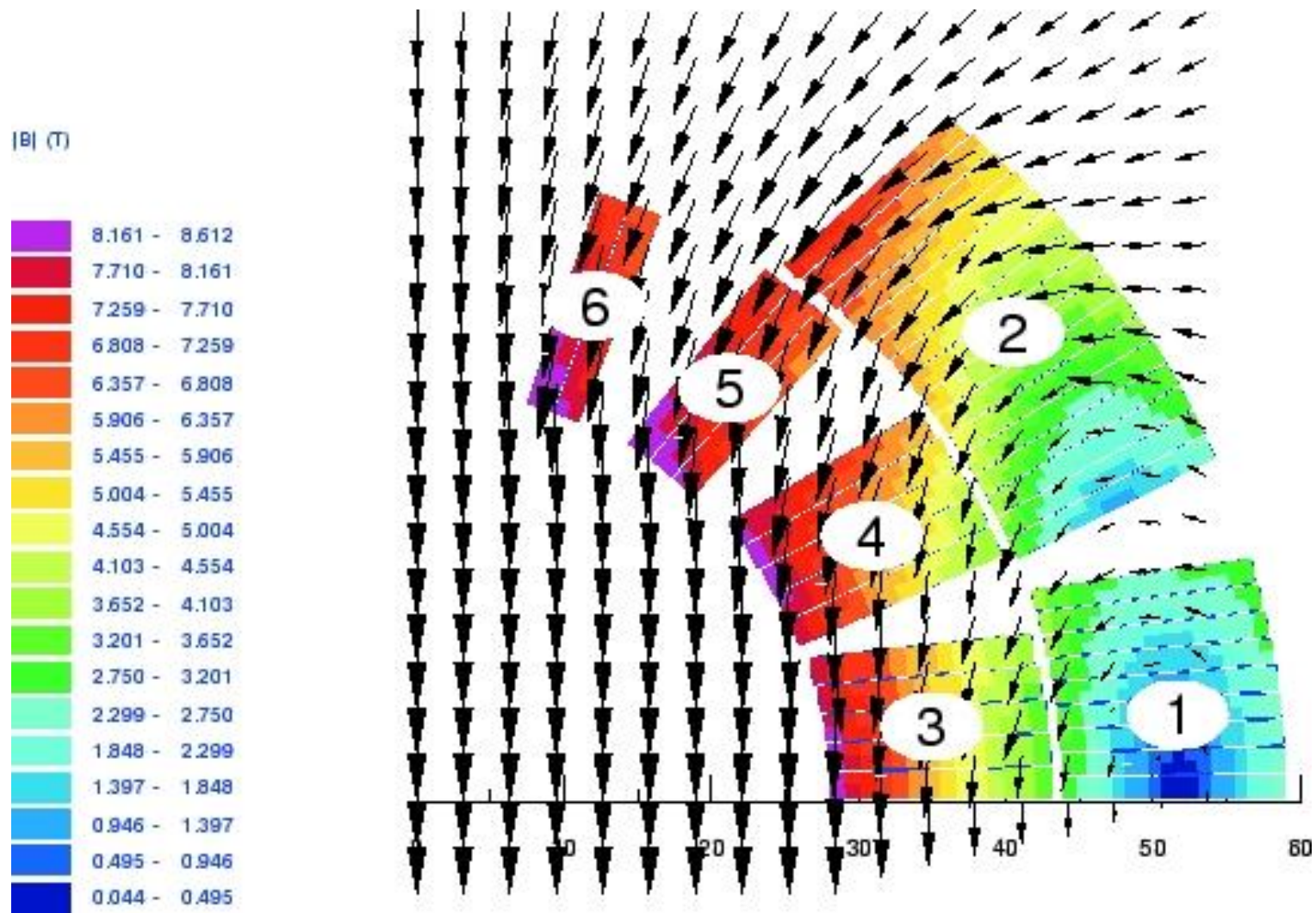
- 14.3 méter hosszú, 35 tonna
- 1232 darab, darabonként félmillió svájci frank

A mágnesek szerkezete

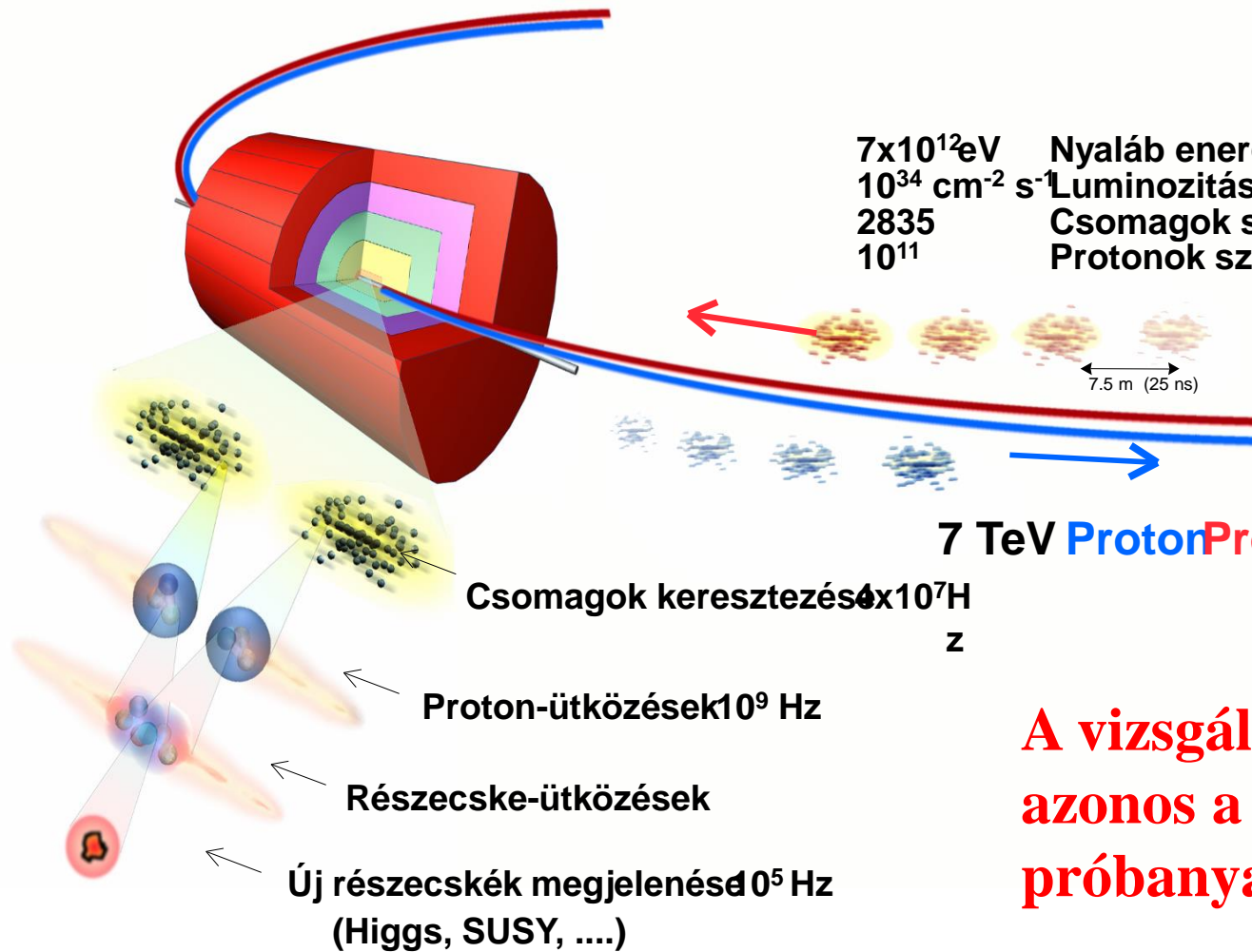
- 8.4 T mágneses tér, 11700 A árammal
- Szupravezető mágnesek 1.9 K folyékony héliumban

A dipólmágnesek tere

Az LHC nyalábjai

$7 \times 10^{12} \text{ eV}$ Nyaláb energia
 $10^{34} \text{ cm}^{-2} \text{ s}^{-1}$ Luminozitás
 2835 Csomagok száma nyalábonként
 10^{11} Protonok száma csomagonként

**A vizsgálandó céltárgy
 azonos a
 próbanyalábbal**

Az LHC egy korai feltöltésének lépései

<Gyorsító üzemmódja>: <folyamat állapota>

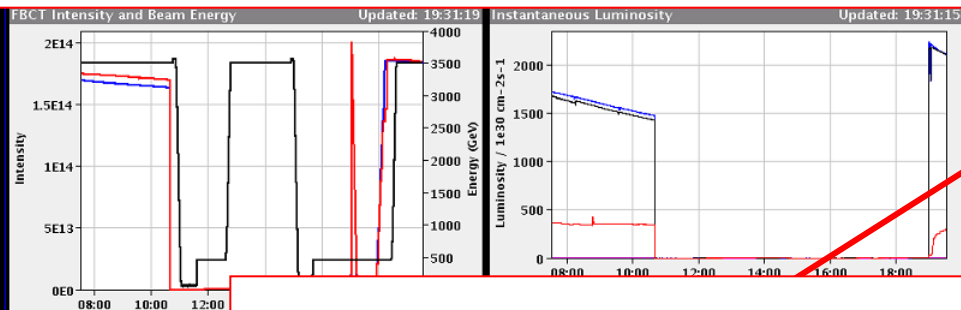
PROTON PHYSICS: INJECTION PROBE BEAM

Alacsony intenzitású tesztnyaláb belövése

PROTON PHYSICS: INJECTION PHYSICS BEAM

LHC feltöltése nagy intenzitáson

50ns_1380b+1small_1318_39_1296_144bpi

Áram (körönként): $1.85 \cdot 10^{14}$ p

Nyalábok kitöltési módja:

- csomagok távolsága 50 ns

Miért pont így töltődik fel az LHC?

AFS: 50ns_1380b+1small_1318_39_1296_144bpi

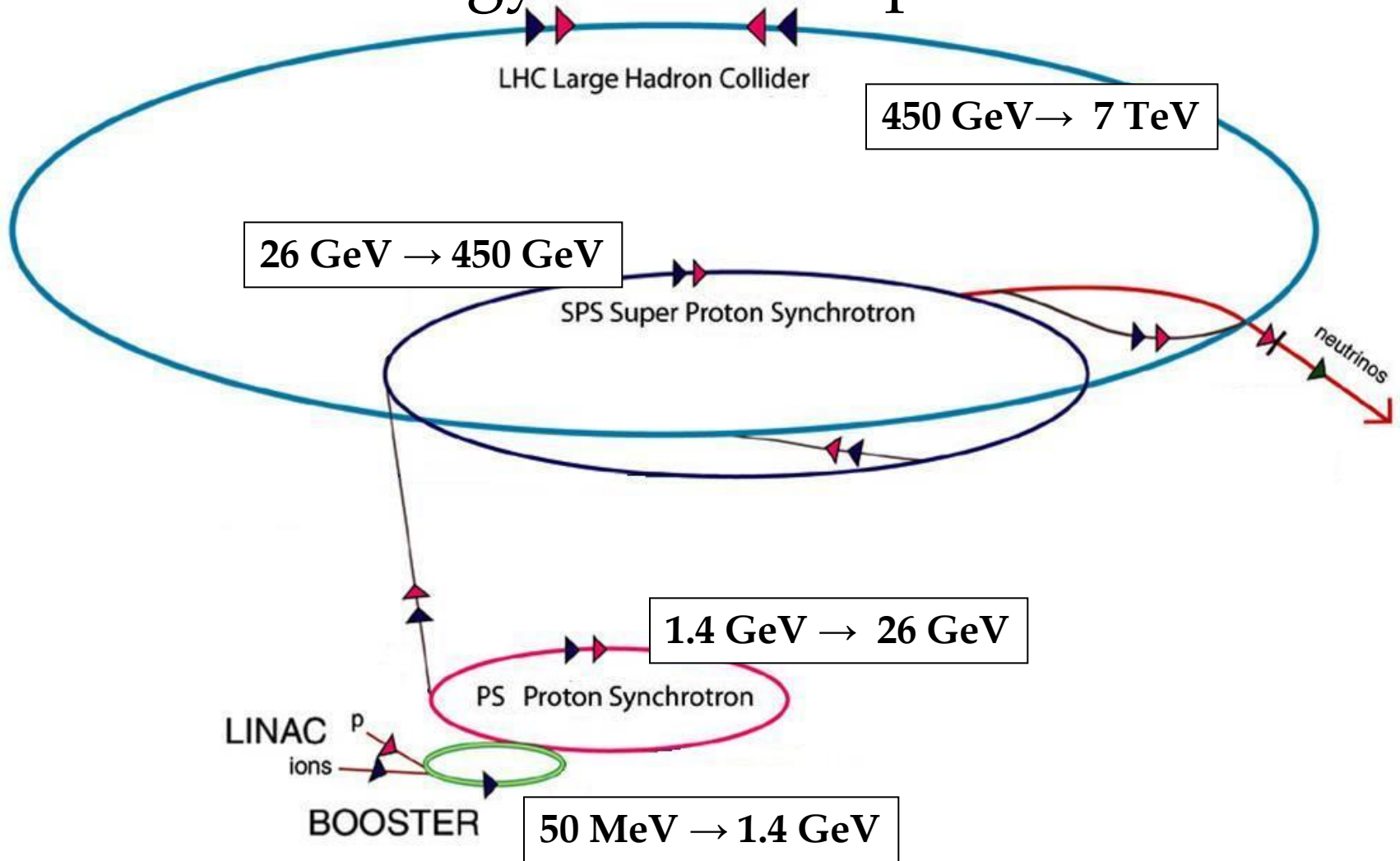
hát $13.4 \cdot 10^{10}$ p

CMS-ben

csomag, tehát

$1930 \cdot 10^{10}$ p került betöltésre

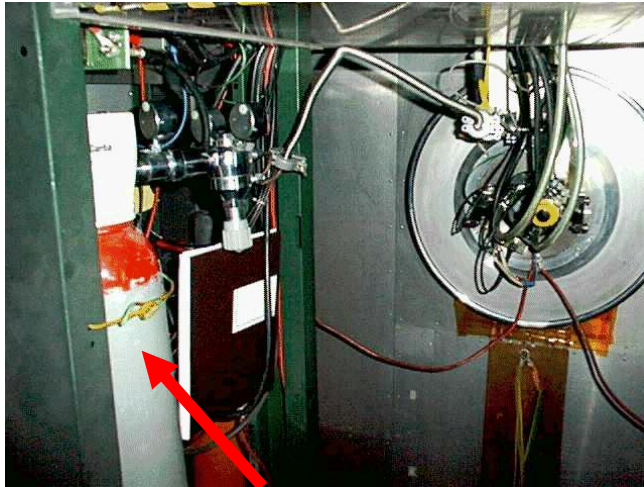
Az LHC gyorsító-komplexuma

Érdekes összefoglaló angolul: <http://www.youtube.com/watch?v=qQNpucos9wc>

A Linac 2 proton forrás

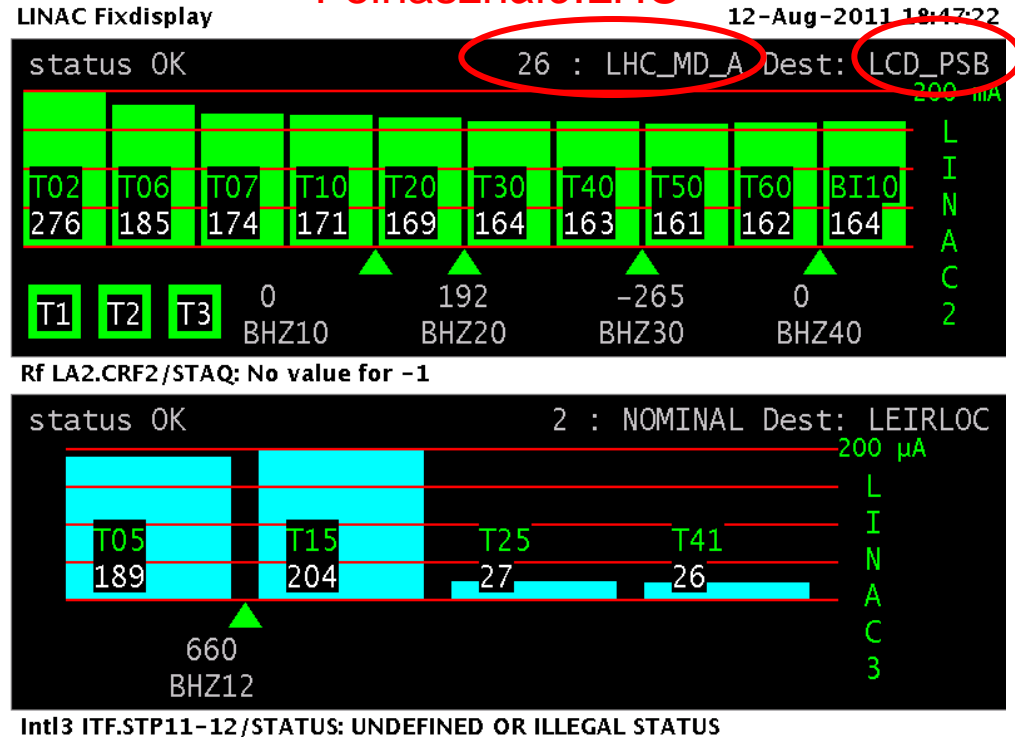
Proton forrás

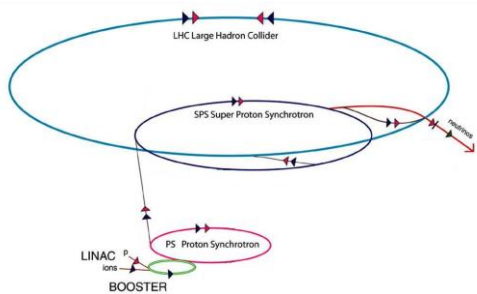
Linac 2

2013. augusztus 12.

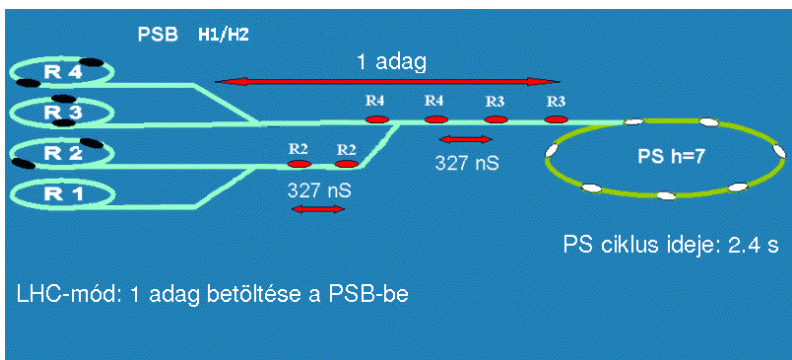
Felhasználó:LHC Célállomás:PSB

- Linac 2 látja el a PS Boostert (és másokat is) 50 MeV-es protonokkal 1 Hz-es frekvenciával
- A zöld oszlopok mutatják az impulzusok áramerősségét

PS Booster

PSB Fixdisplay - W 32

12-Aug-2011 18:37:40

Thu 11 Aug 2011 16:45

Supervisor : J.Tan 163812

Felhasználó: LHC

Használt
gyűrűk

Kimenő
protonok

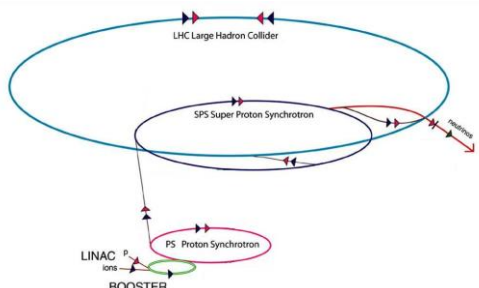
BPNM	User	Pls	Inj.	Acc.	b.Ej.E10	Ej.E10	Dest.
23	LHC_MD_A	21	●●●●	●●●●	390	375	PS
24	LHC_MD_B	4	●●●●	○○●●	184	182	PS
25	ZERO	24	○○○○	○○○○	0.02	0.00	BDUMP
26	LHC_MD_A	21	●●●●	●●●●	383	371	PS
27	LHC_MD_B	4	●●●●	○○●●	190	187	PS
28	LHCPROBE	11	●●●●	○○●●	1.10	7.16	BDUMP
29	LHC_MD_A	21	●●●●	●●●●	387	375	PS
30	LHC_MD_B	4	●●●●	○○●●	185	182	PS
31	ZERO	24	○○○○	○○○○	0.00	0.00	BDUMP
32	LHC_MD_A	21	●●●●	●●●●	380	368	PS
33	LHC_MD_B	4	●●●●	○○●●	191	187	PS
34	LHCPROBE	11					BDUMP

Cél: PS

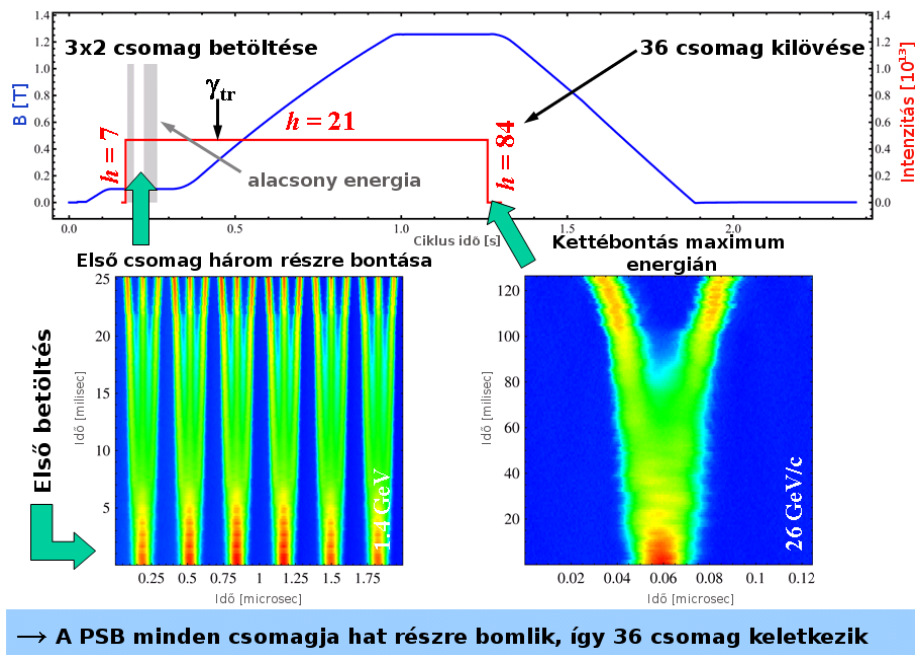
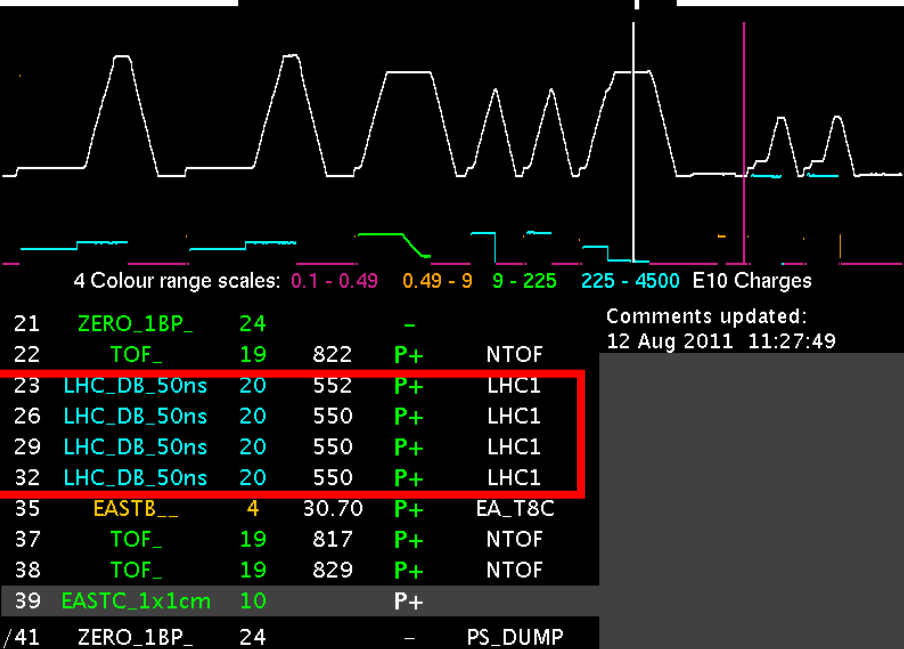

- A PS Booster 4 gyűrűből áll
- Gyűrűként két csomag vonható ki két lépésben
- A protonok energiája 1.4 GeV
- Látható, hogy a PS Booster 4+2 gyűrűjéből továbbítódik **6 csomagban** kb. $550 \cdot 10^{10}$ proton ($371+187$) a PS-be
- Összesen 4 ilyen adag van, tehát 24 csomagban kb. $2200 \cdot 10^{10}$ proton távozik nagyjából egy időben

A Proton Synchrotron

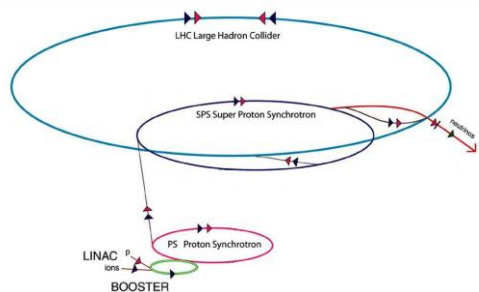

CPS Tel:76677-W 32 12 Aug 11 18:37:48

- A PS minden adag minden csomagját először szétválasztja 3 részre, felgyorsítja 26 GeV-re, majd kettéválasztja
- Az SPS négy adagban összesen $4 \cdot 36 = 144$ csomagot kap, amely $2200 \cdot 10^{10}$ protont tartalmaz

Super Proton Synchrotron

SPS-PAGE1   Current user: SFTLONG2   12-08-11 18:37:55
 SC 43066 (41BP, 49.2s)   FT: 9690 ms   Last update: 4 seconds ago

Target	I/E11	MUL	%SYM	Experiment
T2	69.1	8	90 a	H2/H4
T4	19.2	9	95 a	H6/H8
T6	258.0	9	92 a	COMPASS
T10	0.0	0	0	

CNGS T40.1	198 E11	OK (0)	Comments (12-08-11 14:51)	
CNGS T40.2	198 E11	OK (0)	Phone: 77500 or 70475	
LHC	1880 E10	Dest: T18-R2		
User	Injected	Flat Top		
LHC1	2140 E10	1930 E10		

LARGER_4   User: LHC1   12-Aug-2011 18:38:00
 LHC1 (25ns)   Last update: 10 seconds ago

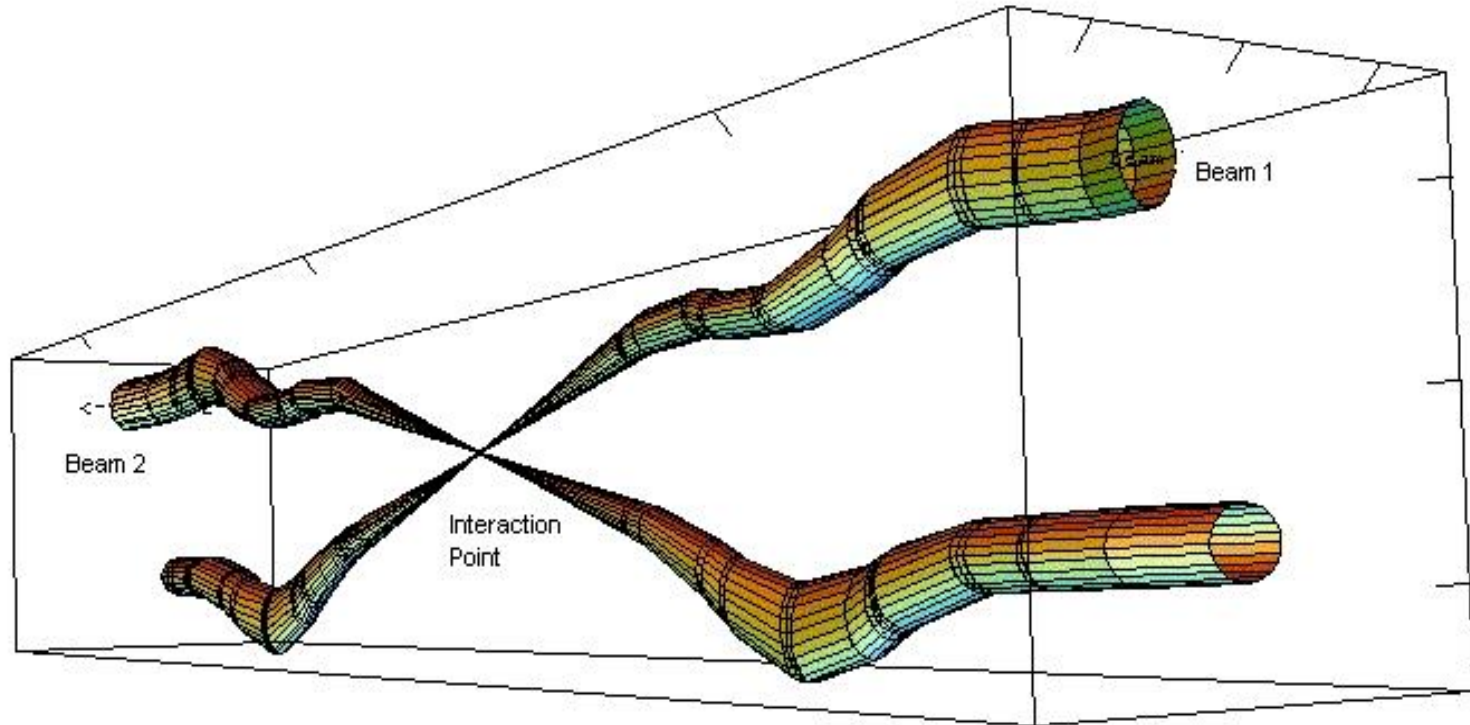
TT2	TT10	%LOSS	INJ	%LOSS
607	542	10.8	545	0.0
602	544	9.6	548	0.0
607	542	10.7	540	0.4
611	541	11.5	537	0.7

	I/E10	%LOSS	%TRNS	TIME/ms
INJECT	2140	0.0	100.0	10820
END_FB	2138	0.1	98.6	10860
62 GeV/c	2098	1.9	96.7	12742
172 GeV/c	2093	0.2	96.5	14625
319 GeV/c	2096	0.0	96.6	16508
451 GeV/c	1930	7.9	88.9	18390

SC: 43065   LOSS @ FB: 1.4%

- Az SPS a beérkező 144 csomagot 450 GeV-re gyorsítja
- A jobboldali képernyő a protonok veszteségét mutatja
- Végül $1930 \cdot 10^{10}$ proton 144 csomagban injektálódik az LHC-be

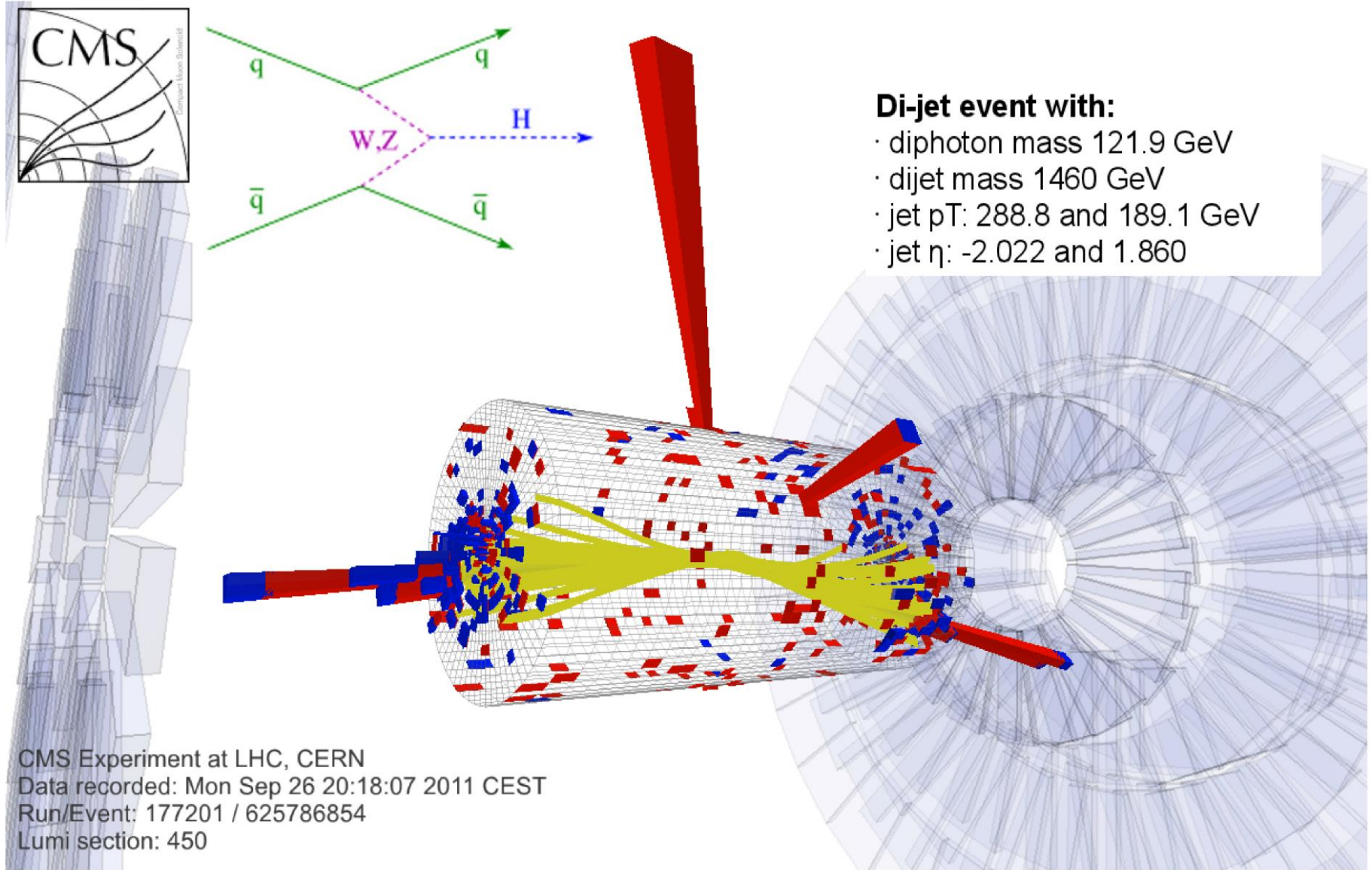
Nyalábok keresztezése

Relative beam sizes around IP1 (Atlas) in collision

- Vékony nyalábban, max. ~ 3000 csomag sorakozhat
- Csomag: ~ 130 milliárd proton, 16 mikron átmérő, néhány cm hosszú
- 25 ns időközökben kereszteződnek, több tucat ütközést keltve
- ~ 1 milliárd proton-proton ütközés másodpercenként

Egy „esemény” képe

Összefoglalás

- A részecskefizika részecskék kis távolságból történő szóródását tanulmányozza, ebből a részecskék közötti kölcsönhatásokra modelleket alkot
- Ennek a módszernek jelenleg elengedhetetlen eszközei a gyorsítók
- Az LHC beindulása óta az eddigi legnagyobb energián produkált ütközéseket
- A létrejött eseményekben új fizikai jelenségek, a felfedezett Higgs bozonon túl, további részecskék megjelenését várjuk.

Gyorsító fizika néhány eredménye

- Különböző típusú gyorsítók különböző célokra alkalmasak
  - e^+e^- : az ütközés energiája pontosan állítható, de alacsonyabb; „tisztább” végállapotok $\rightarrow$ precíziós mérésre alkalmasabb
  - $p+p^-$: nagyobb energia érhető el, végállapotok sokszínűbbek $\rightarrow$ felfedezésre alkalmasabb
- Eredmények (a lista természetesen nem teljes):
  - SPS (CERN): $p+p^-$ ütközés, a W/Z -bozonok felfedezése
  - LEP (CERN): e^+e^- ütközés, a Z -bozon precíziós mérése
  - Tevatron (Fermilab): $p+p^-$ ütközés, felfedezte a top (legnehezebb) kvarkot
  - HERA (DESY): $e-p^+$ ütközés, erős kölcsönhatás, proton struktúrája
  - RHIC (Brookhaven): Au-Au ütközés, a kvark-glüon plazma megfigyelése

Alternatív megoldás: a betatron

- Elektronoknál szinte minden sebesség relativisztikus
- Az elektrongyorsító (betatron) eredeti ötlete is az 1920-as évekből származik
  - Az elektron körszimmetrikus mágneses térben, $B(r)$, R sugarú pályán kering
  - A mágnes tér hangolható, az elektron gyorsítását a változó mágneses fluxus által keltett örvényes elektromos tér végzi
  - Alapfeltétel: a mágneses fluxus és $B(R)$ arányosan nő, és a fluxus kétszer akkora, mint egy $\vec{B}(R)$ homogén mágneses téré lenne (Wideröe után)
- Az ötletet Kerst tette működőképpé (1940) meghatározva a stabil pályához szükséges $B(r)$ alakját

